

Ыдык
тайгам

Тываны эки
билирлер

Чүткүл-соруу
кызыгаар чок

№ 39 (18466)

1993 чылдын
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shynova@mail.ru

shynova@yandex.ru

Алар өрттэ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

апрель

3

четверг

Тываның Баштыңы

«КЫЗЫГААР ЧООГУНУҢ РЕГИОНУНЧЕ КИЧЭЭНГЕЙ ОНЗАГАЙ БОЛУР УЖУРЛУГ»

ВМЕСТЕ-РФ

Тываның Баш-
тыңы Шолбан
Кара-оол Феде-
рация Чөвүле-
линиң «Вместе-

РФ» телеканалына интервью берген.
Федерация Чөвүлелинге Тыва Респуб-
ликаның хуннериниң үезинде сенатор-
биле ажылдың дугайында респуб-
ликаның удуртулгазының бодалын
регионнуң социал-экономиктиг
ажылдезиниң онзагай талаларын
аналистер сонургааннар.

Шолбан Валерьевич, сенаторлар-би-
жилдың түңнелдериниң дугайында
лерниң бодалдарыңар кандыгыл?

Ол дээрге регионнар-биле ажылдаары-
аажок эки хевири-дир. Бистин респуб-
лика деткээни дээш Федерация Чөвүлелиниң
газы Валентина Ивановна Матвиенкога
үп четтирдим.

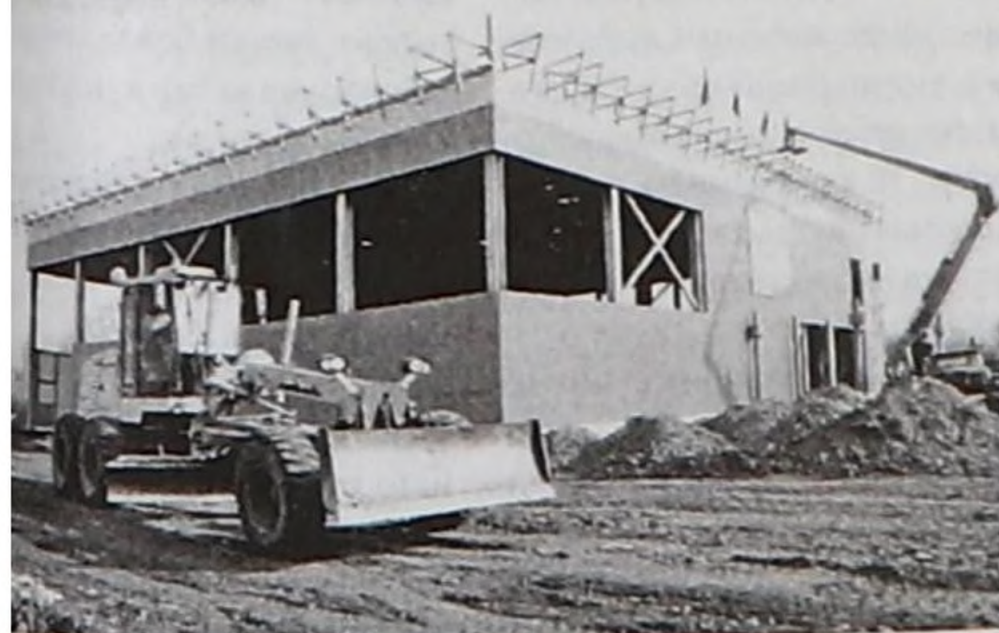
(Уланчызы 2-ги арында).

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Федерация Чөвүлелиниң «Вместе-РФ» теле-
каналына интервью берип тур.

Ажыл кидин түлүк

Россия биле Тываның демнежилгезиниң
100 чылынга

«Чаңгыс демниг Россия» партияның күүсекчи комите-
тиниң удуртукчузу Сергек Шактар, ТР-ниң Дээди Хуралы-
ның депутаты Святослав Ондар Бүгү-россияның «Чаңгыс
демниг Россия» партиязының «Күш-культура-кадыкшылга
комплексстериниң тудуу» социал төлөвилелдин Чадаана
орайда боттанышкынын хынаары-биле сургакчылап
ерткен. Ында универсалдыг спорт өргээзиниң тудуунуң
кыл-чорудулгазын сонургап көргөн.

Сергей Шактарның чугаазы-биле алырга, 2013 чылда федерал-
бюджеттен спорт комплекзиниң тудуунга 123 млн. болгаш
чу дериг-херексел садып алырынга 22 млн. рубльди үндүр-
Тудуг 2013 чылдың май айда эгелзэн. Чадаана хоорайның
чылда тургустунган «Строй-экспресс» КХН керээ езугаар
дал турар. Ниитизи-биле 30 ажылдакчылыг 2 бригада бар.

(Уланчызы 3-кү арында).

Кол редакторлар-биле ужуражылга

Дүүн ТР-ниң Чазааның Бажыңыга Тываның Башты-
ңы Шолбан Кара-оол болгаш ТР-ниң МИЧ-териниң кол ре-
дакторларының Клуунуң ээлчеглиг хуралы езугаар рес-
публиканың массалыг информация чепсектериниң кол
редакторларының аразынга ужуражылга болуп эрткен.
Аңаа «Шын», «Тувинская правда», «Центр Азии», «Тыва-
ның аныктары», «Плюс-Информ» солуннарының, КТРК
«Тыва», «Новый век», «Тува 24» телекомпанияларының
база кожууннарда солун-сеткүүлдериниң удуртукчулары
киришкен.

РФ-тиң Президентизи В.Путинниң Крым Республика болгаш
Севастополь хоорайны Россия Федерациязынга каттыштырар ду-
гайында РФ-тиң Федерация Чөвүлелинге Айыткал талазы-биле
база Федерация Чөвүлелинге март 26-да Тываның социал-эко-
номиктиг хөгжүлдезиниң хемчеглериниң дугайында илеткелиниң
түңнелдериниң дугайында хуралдың киржикчилери-биле ТР-ниң
Чазак Даргазы Ш.Кара-оол чугаалашкан. «РФ-тиң Президен-
тизиниң Айыткалы дээрге төөгүлүг болгаш улуг ужу-уткалыг
болуушкун-дур. Россияның чурттакчыларының шуут хөй кезии дег,
ол хүн залга олурганнар чонувустуң чаңгыс аай демнежилгезиниң
болгаш эп-сеткил каттыштырылганының хөөнүн билип ордувус» —
деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин чугаа-
лап тура, транспорт инфраструктуразында, энергетикада, көдээ
ажыл-агыда, үлетпүрде, өөредилгеде дээш, оон-даа өске адыр-
ларда бар чидиг айтырыглары болгаш оларны шиитпирлээр
аргаларның дугайында сайгарып чугаалажыр апаар. Ынчангаш
Ш.Кара-оол айтырыг бүрүзүнге катал доктаап, тодаргай тайыл-
бырлап, кол редакторларның салган айтырыгларынга харыыларны
берген. Ужуражылганың төңчүзүндө 100 чыл юбилейлерге белет-
кел ажылдарының, черле ынчаш республиканың ниити амыдыра-
лының дугайында МИЧ-терге чөптүг, шынчы, чидиг кылдыр чыры-
дарын Чазак Даргазы журналистерден дилзэн.

Азияна ТАУ.

Хүннүң медээзи

Тыва кыстарның чаражын

Скиф үезиниң чараш
хевин кеткен тыва кыстар
РФ-тиң Федерация Чөвү-
лелинге Тыва Респуб-
ликаның Культура хүнне-
ринге тураскааткан дел-
гелгеге келгеннерни
магадаткан.

Тыва кыстарның кай-
гамчык дурт-сынын улам
чараш кылдыр көргүскен
национал хеп чыылганнар-
ны аажок сонургаткан.
Делгелгени ажыдып турда
аңаа Федерация Чөвүле-
линиң Даргазы Валентина
Матвиенко биле Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-
оол барганнар. Аңаа амгы
үениң даш чонукчулары-
ның ажылдарын болгаш
археологтарның тыпканы
бурунгу өгбелеривистиң
даштан кылган ажылдарын
көргүскен. Ол ышкаш ре-
гионда планнаттынып турар
телевилелдериниң, ылаңгыя
демир-орук тудуунуң дүрзү-
хевирлерин база делгээн.

Мал чеми артыкшылдыг

Тываның Чазааның
Даргазының бирги ора-
лакчызы Шолбан-оол Ир-
гиттин удуртулгазы-биле
Чазакка болган селек-
тор хуралына кыштаг-
лаашкынын болгаш мал
оолдаашкынын байда-
лын сайгарган.

2013-2014 чылдарның
кыштаглаашкыны хүр эртип
турар дээрзин мурнунда
дыңнаткан бис. Аңаа эки
белеткел болгаш кыштын
чогумчалыг болганы улуг
дузалыг болган. Амгы үеде
аалдарның мал-маганы даг-
ларда, ховуларда харның
эрээниден хөй кезинде
одарларда ойттап чоруур.
Чаа төрүттүнген анай-ху-
раганга болгаш төрүүр
малга немелде чеми берип
турар.

Республиканың ажыл-
агыйларында мал чеми-
ниң курлавыры ам-даа четчир.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

**Мал чеми
артыкшылдыг**

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Сиген—55,7 муң тонна, силос—245 тонна, сенаж—539 тонна арткан.

Өнчүнүң бүгү хевирлеринин ажил-агыйларында мал оолдаашкыны кидин түлүк. Март 31-ниң байдалы-биле 13 муң баш бызааны алган, чыл планында көрдүнгени — 47 муң баш. Бо чылын анайны болгаш хураганны 165 муң башты алган. Малдың өлүп хораар чоруун ажил-агыйлар болдурбаан.

**5,3 муң олуттар
немежир**

2014 чылда Тывага школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге олут саны 5,3 муң чедер.

Республикага школа назыны четпээн өөредилгениң чедингир болурунун айтырыын Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурактың эрттирген хуралына сайгарган. Аңаа Россия Федерациязының Чазаның шийтпирлерин контрольдаар болгаш хынаар департаментинин ажилдакчылары киришкенер, олар элээн каш хонуктуң дургузунда Тывага ажилдаан болгаш Кызыл хоорайның чамдык кожуунарның уруглар назы четпээн албан черлеринге, тудуг шөлдеринге чорааннар.

Ол хуралга Чазак Даргазының оралакчызы Александр Свинцов, яамаларның болгаш ведомстволарның удурткучулары, Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем кожуунарның чагырга даргалары база киришкен. «2016 чылда уруглар садтарында олуттарның санын барык ийи катап көвүдөдир ужурлуг бис, ынчан бүгү уруглар хандыртынар. Курлавырлары бар-даа болза, бо нарын сорулга, ынчалза-даа ону күсөдир ужурлуг бис» — деп, өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей чугаалаан.

2013 чылда Тывага школа назы четпээн уруглар албан черлеринге 2900 чаа олуттар немешкен. Чаа уруглар садтарына 420 уруглар, Кызылда «Золотой ключикке» — 280, Сарыг-Септе «Теремокка» — 140 уруг кирген.

«2014 чылда школа назы четпээн уруглар албан черлеринге 5360 уругну тургузар планныг бис — деп, Каадыр-оол Бичелдей демдеглээн. — Чаа объектилерни ажылгалга киригенинден 2460 уругну тургузар бис» — деп, ол уламчылаан.

ТР-ниң албан-езуунун сайтындан.

Тываның Баштыңы

«КЫЗЫГААР ЧООГУНУН

РЕГИОНУНЧЕ КИЧЭЭНГЕЙ ОНЗАГАЙ БОЛУР УЖУРЛУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Үш хүннүң дургузунда комитеттерге ажил бачым-чымыш болган. Политиктиг ажил-чорудулганың хоочуннары, чижээ, Николай Рыжков, Евгений Бушмин болгаш өскелер-даа Тываның сайзыралының чугула айтырыгларын сайгарып турдулар. Оларның дыка хөйү аңгы-аңгы чылдарда республикага каш удаа кээп чорааннар. Бистиң кайгамчык булуңушту билирин олар чугаалап, аңаа эрге-чагырганың федералдыг органның дузазы херек деп санап турдулар. Транспорт айтырыгының, энергияның чедишпес чоруунун, социал амыдыралдың, кадык камгалалын сайзыраңгайжыдарының дугайында, а ол ышкаш бистиң республиканың геополитиктиг байдалын ажылгаарының эргежок чугулазының дугайында чугааны кылган бис. Тыва кожазында акы-дуңма Моол-биле кызыгаарлажып турар, а ажил-агыйжы харылзааларның талазы-биле кызыгаарда шимээн чок. Ындыг турбас ужурлуг. Кызыгаар чоогунун онзагай талаарын ол девискээрге чурттап турар кижилериниң чагаай чоруунга ажылгаар ужурлуг бис. Ынчангаш кызыгаар чоогунда регионга, ооң инфраструктуразының талазы-биле онзагай кичээнгей херек. Сенаторлар-биле сонургалдыг чугаа болган. Эки сүмелерни, кол чүүл — кол-кол айтырыглар талазы-биле Федерация Чөвүлелиниң деткимчезин алдывас.

— **Тыва, шынап-ла, Россияда эвээш санныг кижичурттап турар регион бе?**

— Чүгле Россияның эвес, Сибириниң безин деңнелинге ындыг чер болур. Чоннуң сырыйы — бир дөрбелчин километрде 2 кижичурттап турар. Кижичурттап турар амыдыралың эвээш болурга, амгы үениң депшилгелиг арга-байдалдарын тургузуп алырынга бергедээшкinnerлиг болур. Рынокче шилчилге база чоннуң мөөң чурттаар байдалын өскерткен — кижилер суурлардан хоорайларже көжүп турар апарган. 20 чыл бурунгаар көдээ чоннуң саны хөй турган болза, бо хүнде байдал аңгы апарган.

Маңаа суурларның аразының ырак болуп турарын база немээр херек — ортумаа-биле 100 хире километр, а ол ышкаш агаар-бойдустуң байдалы нарын — чайгы болгаш кышкы агаарның температуразы чамдыкта Цельсийини-биле 80-90 градус чедер бээр. Амыдырап-чурттаарының өртээниң аары, социал адырга чарыгдалдарың улуу, ол каттышкан бюджеттин бүгү чарыгдалдарының 70 ажыг хуузу чедип турары мооң уруунда болуп турар.

— **Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээниң**

кол-кол угланышкыннары кандыгыл?

— Сөөлгү чылдарда республиканың экономикасында болгаш социал амыдыралында улуг-улуг өскерлишкinner болган. Чоннуң социал чагай чоруун болгаш сагыш-сеткилин тодарадып турар адырларга байдалды экижидер аргалыг болган бис. Хамыктың мурнунда ол көдээ ажил-агыйга хамааржыр, тыва өг-бүлелериниң амыдыралының үндээни ында бооп келген. Дыка хөй күрүне программаларын күүсеткениниң ачызында малдың баш санын дыка өстүрер, 90 чылдарда бадырған көргүзүвүстү катап эгидер, ажилдаар чаа олуттарны тургузуп тургаш, АҮК-тү чаа деңнелче көдүрер аргалыг болдус.

Ийиги угланышкын ол дээрже тудугну катап эгелээр. Чуртталга бажыңнары көдээде хөйү-биле туттунуп турар, Кызыл хоорайда болгаш кожууннар төптеринде чуртталга тудуу калбарган. Сөөлгү алды-чеди чылдарның дургузунда федералдыг Чазактың деткимчези-биле болгаш республиканың эрге-чагыргаларының күженишкinnerи-биле сөөлгү он беш чыл дургузунда туттунмай келген социал объектилерни туткан бис. Чүгле спорт тудулары 20 ашкан, ында улуг-улуг спорт комплекстери болгаш бассейнер кирип турар.

Орук адырында байдал көскүзү-биле өскерлип эгелээн, бүдүрүлгө бодунуң күчүлериң улгаттырып, ажилдың хемчээлин өстүрүп турар. Ол чорук республиканың орук четкизин чаартыр арганы берген, ооң иштинде сөөлгү чээрби хире чыл дургузунда чүү-даа кылдынмай турган көдээниң оруктарын септээн бис.

2013 чылдың түңнелдериниң дугайын тодаргай чугаалаар болза, Тыва ону Россияның ортумаа көргүзүлгелериниң деңнелинге дооскан, харын-даа чамдык угланышкыннар талазы-биле мурнай берген бис. Чуртталга бажыңнарын тударының темпизи 2012 чылдаазына деңнээрге, 110 хуу болган, ол дээрже Россияның болгаш Сибириниң федералдыг округунун ортумаа деңнелдеринден безин бедик болган. Тудуг ажилдарының хемчээли 1,6 катап өскөн. Бо көргүзүг талазы-биле Тыва Россияга — 4-кү черни, Сибирге 1-ги черни ээлээн.

Чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң хемчээлиниң өзүлдө темпизиниң талазы-биле ийиги черде бис. Үүрмектеп садыглаашкынның немелде өзүлдээ-биле округта 7-ги черни ээлеп турар бис. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң болгаш ажыктыг казымалдарны казып тыварының талазы-биле бичии хожудааныыс шын, ооң чылдагааны — мурнуку чылдарда ооң

түңнелдериниң бедик болуп турганы, үлетпүр продукциязынга — даг-дүгүнге болгаш хөмүр-дашка негелдениң кызырылганы.

2013 чылда чоннуң кижисанынга онааштыр орулгазы эрткен чылдаазына деңнээрге, 8,2 хуу бедээн.

— **Тыва Республиканың сайзыралының кол-кол сорулгаларын чугаалап көрүңерем.**

— Кол сорулга ол дээрже республиканың транспорттан хоорук чоруун чайладыры, чаа транспорт инфраструктуразын тудары. Тыва мынчага чедир Россияның транспорт четкизи-биле экономика талазы-биле ажыктыг аргыжылгазы чок чер болуп келген, ооң уламындан долзуу-биле сайзырап шыдавайн турар бис. Ындыг байдал Сибириниң өске-даа регионнарына сайзыраар арганы бербейн турар.

Тываны Транссиб-биле харылзаштырар демир-орун тудары — бо айтырыгның чогуңмчалыг шийтпир-дир. Төлевилел-шинчилел ажилдарын сөөлгү беш чылдың дургузунда чорудуп келген. Төлевилелди акшаландырарының дөстөрүн амгы үеде дилеп тып турар, Россияның Национал чагаай чорук фондузу база ында кирген. План езуугаар алыр болза, 2018 чылда орук Ыраккы чөөн чүк угланышкынынга ажыттынар ужурлуг. Тывага ол дээрже эң чугула төлевилел болур, үлетпүр шигээди алышкынынга, ылаңгыя республиканың девискээринде ажилдап турар улуг-улуг чеди инвестиция төлевилелдеринге күчүлүг быраны тыпсыр. Ооң колу — кокстуг хөмүр-даштың делегейде эң улуг деп санаттынар курлавырын ажилдап кылыры, чылда 15 млн. тоннаны казып тывар болгаш сөөртүр. Төлевилеттинген күчүзүңге четкен соонда ажилдап кылыкчының үндүрүгге кириер орулгазы республиканың дотациялыг чоруун 10 хуу кызырар, социал-экономиктиг дыка хөй айтырыгларны шийтпирлээр арганы тургузар.

— **Республиканың инвестиция байдалының дугайында чүнү чугаалап болур силер?**

— Тыва инвестицияларга аажок келир үелиг чер, хамыктың мурнунда черниң ажыктыг казымалдарының байлак курлавырлары бар. Республиканың девискээринде чер иштинин байлактарын казып тыварының талазы-биле улуг-улуг бизнес рынок чаартылгаларының эгезинде-ле сонургап эгелээн. Ылаңгыя хөмүр-дашты, черниң ховар болгаш үнелиг металлдарын, өске-даа курлавырларны.

Чүгле демир-орук чогуңдан инвесторлар дадагалзап турарлар. «Кызыл — Курагино» демир-орун тударына киржил-

гезиниң дугайында Россия Федерациязының Чазак чары соонда Тываның казымалдар чыдар черлериниң цензияларын дораан алгаш барганы таварылга.

Демир-орук көстүп соонда дораан-на Тыва инвестиция сонургай бээр кажан-даа санавайн турар. Ынчангаш Кызыл — Кур төлевилелдин бурунгаары-биле чергелештир өскерлишкinnerи-биле ажилдап турар. Инвестицияга чогуңмчалыг аргаларны республиканың Чазак шийтпирлеп эгелээр. Чижээ, республикага политиг турум чорукту хандырап турар эргелеп-башкарылган күрүне органның улуг чээлдиг чаартылгазын эгелээр бис. Инвестицияга чогуңмчалыг аргаларны тургузар болгаш ортумаа сайгарлы чорукту сайзырадырыңче женишкinnerни мөөңөдөтүр. Амгы үеде тудугда, садыглааштырылгада, аш-чем дуктуларының бүдүрүлгези болбаазырадылга үлетпүр болгаш өске-даа черлерде төлээлери ажилдап турар.

Бизнеске администрация тиг шаптаразыңнарны доруу-биле чайлаткан регионның бирээзи Тыва болур. Бичигелделиг үндүрүг чуртталга ажилдарының аразы кириген. Республиканы муңду сайзыралдың зоназы болур дээш республиканың Чазак бүгү чүүлдерни кылып турарынчан инвесторларга немелде аргалар тургустунар.

Мындыг ажилдар республикага инвестицияның ат-алдар бедидеринге деткимче болур. Регионда бизнес эки тала өскерлип турар дээрзин инвестицияларның дүрген өсүшү турар хемчээли бадыйтка. 2008 чылда инвестицияны чүгү бюджет акша-хөреңгизи-биле тыпсып турган болза, амгы үеде ооң чартык кезин хуу компанияларны апарган.

— **Шолбан Валерьевич, Федерация Чөвүлели-биле кады ажылдажылгадан чүнү манап турар силер?**

— Республикага чуртталга ужур-дузалыг айтырыгларга сонаторларның деткимчези бис. Улуг ужур-дузалыг. Ылаңгыя Россия биле Тываның демир-жизиниң, республика нарын сылааның 100 чылын демдеглээр бис бо чылда ол аажок чугула. Федералдыг деңнелдиг байырлал болгай. Юбилей дээрже биске инфраструктура айтырыгларын шийтпирлээрге чогуңмчалыг аргалар-дыр. Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың хүннерин бистиги регионнуң сайзыралының кол төлевилелдерин көргүзүрүңге немелде арга деп санап турар бис.

«Вместе-РФ» телеканалы

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга

Хаанның чөпшээрээни-биле

1914 чылдың март 29-та Россия-ның даштыкы херектер сайыды С.Д.Сазонов Николай II хаанга дыңнадыг бижик кириген.

Иркутскиниң генерал-губернаторунун Урянхай крайже сургакчылаар дүжүмөдүн дамчыштыр ооң чурттакчыларынга олар россияжи чазактың хайгаралының адаанче кирген, өске даштыкы чурттарның эрге-чагыргазы-биле харылзашпас дээрзин чарлаарын хаанга сүмелзэн. Ол дыңнадыг бижикке 1914 чылдың апрель 4-те Николай II «Чөпшээрештим. Ливадия, 1914 чылдың апрель 4» деп холунун үжүүн салган. Оон бээр 100 чыл эрткен.

1914 чылдың апрель 5-те Иркутскиниң генерал-губернаторунга № 721 телеграммасынга сайыт Сазонов ол дугайында Урянхай крайның чонунга бодунун дүжүмөдүн дамчыштыр дыңнадырын даандыргаш, ону хөйге чарлавазын билзэн — шаг-төөгүдөн тура Тываны бодунун девискээри кылдыр санап чораан кыдат биле Моол аңаа удурланы бээрин даштыкы херектер сайыды билип турган.

Урянхай крайже көжүп кирген орус тараачыннарын ажил-амыдыралын айлаар эргелелди 1914 чылда тургускан. Көжүрүлгө эргелелиниң эргелекчизи В.К.Габаев Минусинск, Абакан, Красноярск дээш, Сибирьниң өске-даа

Амбын ноян Комбу-Доржу.

хоорайларындан тудугжуларны Хем-Белдиринге эккеп, 1914 чылда Бело-царск хоорайның таваан салып, баштайгы бажыңнарын туттуруп эгелзэн. Орус тараачыннарын Урянхай крайже кири көжүреринге белеткелди Габаев дыка шалыпкын чорудуп турган. Ооң

эккелгени топографтар бөлүү көшкүн тараачыннарга берип болур черниң хемчээлин тодарадыр дээш ажилдап кирипкеннер. Тываны Россияның хайгааралынга алзын деп орус хаанның адынга өргүл бижип турган амбын ноян Комбу-Доржунун көжүп-дүжүп чорааны Танды сынын соңгу эдээнде черлерин база хемчээп эгелзэн. Чижээлээрге, Арыг-Бажы деп черде чайлаанга Владимировка суурнуң таваан салган. Тываларның черлери хамаанчок, орус байлар Сафьяновтарның, Вавилиннерниң, Шепелиннерниң дээш, өскелерниң-даа черлерин безин көжүрүлгө эргелелиниң эргелекчизи Габаев хемчээдип, оларның черлерин чамдызын көжүп кээр орус тараачыннарга бээринге белеткеп турган. Черни карак-кулак чок хураап эгелзэни Тывага үр чурттап, бай-шыдалдыг апарган орус тараачыннарын аразынга база дүймээни үндүргөн. В.К.Габаевтиң уш-баш чок чоруунга таарзынмаан чүүл тываларның болгаш орустарның аразын-

Көжүрүлгө эргелели турган бажыңы.

да хөй боорга, Иркутскиниң генерал-губернатору Габаевти дедир кыйгыртып, ооң орнунга М.Я.Шкуновту, а Урянхай крайның комиссарына В.Ю.Григорьевти томуйлаан. Олар Урянхай крайже байшыдалдыг орус тараачыннарын көжүрүп кириериниң талаакчылары турганнар. Ниитизи-биле 400 муң тараачыннарын 60-70 муң чурттакчылыг Тываже көжүрүп кириерин хаанның чазак планнап турган. Аңаа 1914 чылда эгелзэн Россия биле Германия аразында дайын, ооң соонда Улуг Октябрь революциязы шаптыктаан.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Чуруктарны архивтен алган.

Ажыл кидин түлүк

(Төмүзү. Эгези 1-ги арында).

Спорт комплекзи ажылгалга берге, 36 ажылчын олуттар тургустунар. Аңаа Чөөн-Хемчик жундан аңгыда Сүт-Хөл, Өвүр, Барыын-Хемчик, Бай-Ига кожуннарның спортчулары, чында командалары хостуг реш, хүреш, дзюдо, самбо бирлеринге делегей чергелиг олимпиа оюннарынга ыргылдааларга белеткенер галыг болур. Спорт өргээзин ыргылгалга 2014 чылдың август да кириер.

Россияның Маадыры, камгас сайыды Сергей Шойгу, РФ Курүне Думазының депутаты Асиса Шойгу, Тываның Башты-Шолбан Кара-оол оларның кириген үлүг-хуузу улуг эрин Сергей Шактар онзалап иделзэн.

Эртенги шакта спорт компе-

кизиниң девискээринде ажыл кидин түлүк. Камаз, бульдозер, экскаватор, кран — улуг машина-техниканың шимээни динмиттиг. 2 каат спортчу өргээниң бири каадынга спорт залдары, чунар, чөмненир черлер, эмчилер, тренерлер өрээлдери дээш, ниитизи-биле 143 улуг, биче өрээлдер, а ийиги каадынга хүрежир биче, уруглар ойнаар залдар дээш, оон-даа өске. Арга-шинээ кызыгаарлаттыг спортчуларга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле тускай лифтини база кылыр. Спорткомплекстин ханаларын тудуп үндүргөн база инженер четки ажылдарын дооскан. Амгы үеде иштики, даштыкы ажылдары арткан. Ооң девискээринде кылымал карттыг бут бөмбүүнүн шөлүнүн черин дескилеп эгелей берген. «Строй-экспресс» КХН директору Айлана Монгуштуң

Тудуг документациязының сайгарылгазының үезинде.

чугаалааны-биле алырга, тудуг ажылында озалдашкын чок. Акшаландырышкын өй-шаанда болуп, тудуг материалдары-биле хандырылга чогулчалыг. Тудугда ниитизи-биле тус черден

30 ажылчын ажилдап турар, оларның аразында дашчылар, каңнакчылар, тудугжулар, кран башкарыкчылары, эптекчилер, экскаватор, бульдозер, камаз чолаачылары дээш, өскелер-даа бар. Машина-техника боттарының. Ажылчыннарын ортумак шалыңының хемчээли 25-30 муң рубль.

Спорткомплекс тудуу юбилейлиг тудугларга хамааржып турар болганда, ону доктааткан хуусаада дужаарын Чадаана хоорайның чагырга даргазы Буян Ондар аазап турар.

Чечен-оол Сат, бригадир:

— Тудугнуң таваан салганындан эгелзеш ажылдадым. Мындыг онза спорткомплекс тудуунга үлүг-хуумну кирип турарым дээш өөрүп тур мен. Моон алдарлыг мөгелер, спортчулар үнер дээрзинге бүзүрелим улуг.

Материалдарны Красноярск, Новосибирск хоорайлардан озал чок эккеп тур. Кады ажилдап турар өөрлерим — бо черниң чурттакчылары. Акша-шалыңы-выс үе-шаанда үнүп турар. Ооң хемчээли биске четчир. Спортту сайзырадыр дээрге бистиң салгалывыстың келир үеде кадык амыдыралының барымдаазы-дыр.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Чөөн-Хемчик кожун чөвүлелиниң даргазы, Чадаана хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Сүрүн-оол Чүлдүм, Чөөн-Хемчик кожунун чагырга даргазының экономика талазы-биле оралакчызы Алла Ондар, «Строй-экспресс» тудуг эргелелиниң инженери Владислав Даспак, Чадаана хоорайның чагырга даргазы Буян Ондар келген аалчыларга, массалыг информация чөпсектериниң журналистеринге «Эргижириэн чуртталга бажыңнарын чаартыры» деп тускай сорулгалыг программа езугаар Тиелелге кудумчузунда туттунган 16 аал чурттаар эргижирей берген бажыңының орнунга чаа бажыңны, ооң чанында таваан салып эгелзэн бажыңның тудуунга, өскүстөргө туттунган чаа ийи аал чурттаар бажыңны, чаарттыг автошколаңы, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл оруунун белдиринде туттунган сауна, машиналар чуур черге, асфальт кылыр заводка чедирип, хоорайда чаарттынып турар ажылдарны көргүскен.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны Чингис СААЯ тырттырган.

Сайны болгаш элзинни бүдүрүп турары.

ЫДЫК ТАЙГАМ

Мээң төрүттүнген, өскөм черим — Бай-Тайга кожууну. Бүгү Тываның эр хиндиктиглери чылдың-на Бай-Тайганы дагып, ооң ээлерин алгап-йөрээп, эки чүүлдерни, бедик сүлдө-сүзүктү дилеп, чалбарып турар. Ол дээрге Бай-Тайганы сагыш-сеткилге улам бедик-чаагай болдуруп, ооң чырык сүлдезинге чоннуң бүзүрелин хайырлап турарының херечизи-дир. Бай-Тайганың арыг агаар-бойдузу, эм-таң болган аржаан суглары, тайгаларында өөр-өөр көжүп оъттаан буур, булан, сыын, мыйгак, те, чуңма дээш, Тывада бар бүгү аңнарның хевирлери ында бары — чоннуң чоргааралы. Меңгилерлиг тайгалардан агып баткан хемнериниң уннарында эң хөй аржаан-нарлыг чер — Бай-Тайга.

Шаандан тура бо улуг тайганың эдектеринге аалдар чайлааш, күзүн кыштаглап көжөр дээш ааржы, саржаг, курут, чөкпөк ууттунмас боорга, көжүп чадай бээр турганындан «эдэнейге байлар хонгаш, көжүп-ле чадаан Бай-ла-Тайгам» деп ырының тывылган үндезини ол болган. Мал-маган чок болза, ынча байлак, ууттунмас эртинге кайыын кээр боор, оларның хөйүн алгаан ыры-дыр ийин.

Бай-Тайганың эң-не үнелиг байлаа — ооң чону, эрес-кежээ, ажил-ишчи, талантылыг, сорукур, уран-шевер, ындын-налган ыры-шоорлуг, оюн-баштак аажы-чаңыг, бурган чаяган чону.

Чоннуң хүлүмзүрүглүг, чазык-чаагай арын-шырайы, чиңгине тывазыг, арыг чугаа-домаа — кезээде мээң чүрээмде сиңниккен сүлдем, сүзүүм, эртинем, байлаам. Бай-Тайганың чонунуң аажы-чаңы безин ооң агаар-бойдузунуң аайынга чагырткан дег, оларның чугаа-зының ыткыры, өткүдү безин бир янзы дыңналыр. Хемнер уннарында чурттап чоруур кижилерниң үнү өткүт, алгыржып чугаалажыр, баштак-хөглүү-биле ылгалдыг. Шаттар, тайгалар эдээ чурттаан кижилерниң чугаа-домаа оожум, дыңнаарга тааланчыг, топтуу-биле ылгалыр. Канчаарга-даа Бай-Тайганың чонунда бир онзагай, чаңгыс аай бүдүш бар. Ол дээрге оларның ажил-ишке ынаа, тура-сорукуту, эртем-билигге чүткүлдүү, талантылы, хей-адының сүлдө-сүзүүнүң бедии деп бодаар мен. Даг хемнериниң ортаа агымында хая-дашты ажыр шурап, хайнып-мөөрзөн аялгазынга, эрес оолдар, кыстарның хөөмей-сыгыт ырынга, эзир куш дег мөгелерниң девип самнаанынга үдеттирген күш-ажылчы тура-сорукутуң көдүрлүүшкүнүн, сагыш-сеткилдин бедик ужудуушкунун оштаан оду-дур.

Бажы бедик, ыдыктыг Бай-Тайганың аар-ийи Кара-Хөлгө төрүттүнгөш, меңгилериниң суун ижип өскөн Шойгу Серээевич Күжүгеттиң оглу, улуг Россияның Маадыры, армия генералы, Россияның камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгу — тыва кижиниң чоргааралы, сорук кирикчи тугу. Ол Бай-Тайгадан ужуп үнгөн, Саян сыннарының ээри-дир. Шойгу деп ат делегейде Тыва деп чурт, тыва чон бар, Бай-Тайга, Кара-Хөл деп черлер бар деп делгереткенинге Тыва чурттуг кандыг кижиге чоргаарланмас боор! Ол дээрге делегей чергелиг чоргаарал-дыр. Маадырывыс, чоргаарланыр тугувус Сергей Шойгуну дөзеп салгаар, ооң адын бедик тудары — ыдыктыг хүлээлгевис.

Бай-Тайганың ындыг ыдык-бедик чолдуг кижилери шаандан бээр-ле турган. Оларга Тываның Россия-биле демнежилгениң үндезин талалакчыларының бирээзи Ананды чагырыкчыны, хоочун күрүнө ажилдакчызы чораан Анчымаа-Токаны,

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, маадыр ие, алдарлыг малчын Үрүлө Канданны, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, тудугжу, дагжы Калдар-оол Данзырыкты, ССРЭ-ниң Улустуң артизи аттың эдилекчизи, композитор Алексей Чыргал-оолду, ССРЭ-ниң Улустуң башкызы Арыяа Алдын-оолду, РСФСР-ниң алдарлыг башкызы хүндүлүг атты бистин кожуунустан бир дугаар алган Майны Салчакты, алдарлыг башкылар Комбу Хертекти, Дойтаң Салчакты, Мария Дробышевскаяны, Долзаңмаа Суглай-оолду болгаш оон-даа өскелерни адап болур.

Хемчиктиң, Алаштың, Барлыктың үстүү агымнарының хорумнар аразында хомустанзыг, бызаанчылаанзыг, игил-дээниг кыңгырткайнып бадып, тааланчыг, уяранчыг ырлап чыдар дамырактарын, хемнерин дыңнаарга, А. Чыргал-оолдуң, Д. Хүреш-оолдуң, Б. Чамбыттың, Г. Базырының бижип каан аялгалары дег чараш, оортан бодарап тывылган К. Хүргүлектин, Н. Өлзей-оолдуң катап-тынмас үнери чаңгыланганзыг. Оларга

“Бүгү Тываның эр хиндиктиглери чылдың-на Бай-Тайганы дагып, ооң ээлерин алгап-йөрээп, эки чүүлдерни, бедик сүлдө-сүзүктү дилеп, чалбарып турар. Ол дээрге Бай-Тайганы сагыш-сеткилге улам бедик-чаагай болдуруп, ооң чырык сүлдезинге чоннуң бүзүрелин хайырлап турарының херечизи-дир. Бай-Тайганың арыг агаар-бойдузу, эм-таң болган аржаан суглары, тайгаларында өөр-өөр көжүп оъттаан буур, булан, сыын, мыйгак, те, чуңма дээш, Тывада бар бүгү аңнарның хевирлери ында бары — чоннуң чоргааралы.”

алдарлыг демир-хомусчу болгаш эң эткир үнүг хомус кылыр Идамчап дарганның, эстрада сылдыстары Зыкина, Кобзон сугларның аразынга Москваның Улуг театрынга хомус, игил, бызаанчыны холуштуруп, орус, тыва ырыларны ойнааны улашканзыг. Ол аялгаларны киискидип ужуктурган артисттеривистиң ыраккы, ортаакы болгаш сөөлгү салгалдары Хензиг-оолдуң, Александр Салчактың, Ляндуп Солун-оолдуң, Ширин-оол Хертектиң, Борбак-оол Салчактың болгаш өске-даа он-он аныак артисттеривистиң талантызын магадап чор бис. Ол аялгаларның үделгези-биле чүгле ыраажылар эвес, шии артистери, цирк артистери, кино артистери хей-аыттыг ойнай бээрге, магаданчыын, чоргааранчыын билир бис.

Бай-Тайганың даш чонукчулары шеверлеривистиң ады-сураа чүгле Россияда эвес, бүгү делегейде алдаржаан. Тойбу-Хаа Хертектиң салгакчылары Дондук Тойбу-Хаа, Сергей Кочаа, Владимир Салчак, Александр Ойдул, Киров Хунан болгаш өске-даа шеверлерниң ады-сураа ам-даа алгызын, хей-ады, сүлдө-сүзүү хартыга дег шүүргедип, хииктелип ужуксун.

РОССИЯ-БИЛЕ ЧҮС ЧЫЛ КАДЫ

Бай-Тайганың Мөңгүлектериниң, Шашпаалдың, Чонактыг-Тайганың мөңгө чыдар меңгилеринден мөңгүн дамдылар болуп, ужукталган дамырактар чоорту хорумнар аразындан үнгөш, үстүү агымынга хемчигештер болуп каттышса-каттышса, ортаа агымынга сүр-күштүг даг хемнери апарган. Олар алды агымынга чедир улгадып, тереңнеп, немежи, уннарын алгыдып, делгем-чидип келгеш, эмдик аыттың чаажыгары

дег, чыраалап, саяктап бадыпкан Хемчик угбазы болур Улуг-Хемге каттыжып ужурашкаш, улуг, чаагай Россияның, делгем Сибирийн миллион-миллион чоннарының чоргааралы — Енисей апарып, Соңгу-Доштуг океанче углапканы Тываның, Бай-Тайганың чону Россияның хөй национал чону-биле демнежилгениң одун оштаан херечизи болган.

Ол чаагай оштаашкынның бадыткалы Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ынчан аңгы күрүнө турган Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң чонунга болчуп, фашизмге удур дайын-чаага киржип, эки турачы оолдар, кыстарын фронтуже чорудуп, тыва чон совет шериглерге дузаламчы кылдыр чылыг идик-хеп, мал-маган, аш-чем-биле дузалашканы болгаш 1944 чылда ССРЭ-ниң хүрээлелинге эки тура-биле киргени болур. Оон бээр чеден чылдар, а тыва улус улуг Россия-биле демнежилгени эгелээнинден бээр 100 чылын бо 2014 чылда демдеглээр. Ол демнежилгениң, найыралдың бүгү талалыг эки чүүлдериниң херечилели бистиң кырган-ачаларывыс, кырган-ава-

ону эдер дээш хемчеглер алган сөкөдээде амыдырал чүгээртеп, чон амыдыралынга өөренип, чаңчыгып лээн. Көдээ черлерде мал бажынырүп, тудуг-суурлар катап эде тут деткерлип, чон ажил-агыыйн бут кы тургуза берген.

Көдээде чоннуң чаа салгал аныак-өскөн хамык чүүлдерни ч биле көрүп, тудуп, кылып, буруу көрүштүүн магадап көрүп чор Бай-Тайганың суурлары Бай-Тал, Кызыл-Даг, Кара-Хөл, Найырал бо Хемчиктиң бажыңнары чылдан ч немежи өзүп оарынга кижиниң са сеткили өөрүп, сергеп келир-дир.

Кижилерниң бурунгаар көрү амыдыралды ам-даа чаа-чаа бедик чуртталганың чырык-чаагай оруу-аппаар дээрзинге чонувус бүзүрелд

ЧИҢГЕ-КАЫТ

Чинге-Каыт. Эгезинде анаа алдылар чурттаар 5-6 хире бажы турган. Орустар ону «прииск Чинге-Кадыт» дээр. Мен билип кээримге, суур 4 хире боттары туткан бичии бажыңна база күрүнө күжү-биле кылган хелиг 20 хире чуртталга бажыңнары садыгылыг, 7 чыл школалыг, эмнелге хлеб быжырап пекарнялыг, чунар жыңныг, суурнуң адаа талазында 30 кирер чылгы кажазы база турган. суур Чинге-Каыт деп узун, чиңгеек хытың баары-биле баткан, ооң-биле ат Чинге-Каыт деп хемниң ийи талазы бажыңнарның чамдызы арга эдээ вакты өрү, өскези арга иштинче чнып кире берген, бир дөрбелчин кметр хире шөлдүг суур. Хемниң кайы талазында шыргай пөштер үнгөн аы. Ол пөштерниң ногаан-чайт тоорукт бажыңнарның крышаларында сыртан алган чыткылаарын магадап көөр турд

Ол суур ам чок, картада-даа чыналза-даа эрткен вектиң 40 чылдарында ооң ады бүгү Тывага дмиреп, ажил-ижи хайныгып турган. Х национал чон алдын казар рудниктер карьерлерге бир демниг ажилдап-чурт чораан. Чинге-Каыт суур черден чиде бе ген-даа болза, ооң төөгүзү Бай-Тайган төөгүзү-биле тудуш. Аңаа төрүттүмз даа болзумза, ол суур-биле, ооң чону-б ле элээди шаам, чуртталгамның эң э үелери холбашкан, харылзашкак бо арткан. Чинге-Каыт алдын уургайының д гайында аңаа хөй чыл дургузунда чурт чораан Чакшагар Ооржактың оолдар Шожут-оол, Лама-Хүр, Очур-оол алы кылардан дыңнап чораан мен. Чакшага Ооржак—19 вектиң төнчүзү болур 188 чылда Чинге-Каытка төрүттүнгөн, бүгү назынын аңаа чурттап эрттирген ул өгбевис. Ооң чонда шолазы Чаг-Чиир. О кончуг мөге-шыырак, араазай, чугаакыр хөглүг-баштак кижиге чораан. Чинге-Каы сиртинде ооң кыштаан чон Чаг-Чиир кыш таа дээр. Чайын чайлаа Чинге-Каыт хем ишти, ол ынчаар бир черден бир черже көжүп, хөй мал-маганын малдап аңнап, дииннеп, эрес-шудургузу-биле ылгалып чораан дижир чүве.

Бир-ле күзүн Чинге-Каыт хемниң карды суунуң дүвүнде кылаңайнып чыдар бичии дашты Чакшагар эскерип көрүп каан. Ону сугдан уштуп эккээрге, биче салаа бажы хире, сарымзык өңүг, аарзымаар даш болган. Ол дашты Кызыл-Мажалыкка чурттап турган орус таныжыңа көрү зерге, ол аажок өөрүп, бо болза кончу үнелиг алдын деп даш-тыр дээн.

Чыл-даа четпээнде, Чакшагарның өөңгө коштуг-комнуг орустар чедип

«Бистер геологтар бис, бо черде алдын барын силер тыпкан-дыр силер ол аалга бараан: пөс-таавы, акша-ар-даа эккеп берген. Лоток деп деспиге дүвүнүң даштыг, элезинниг довураан, чинге-тараа дажаары дег, шишкип, чуур улус болган. Деспи дүвүңге кылаң-кылаң чыдар сарыг-даа, дары ышкаш кара-жөк-даа өңнүг бүдүмелдерни кончуг чыгып шыгжап алыр улус болган. Ол-ла Чинге-Каътка алдын артели деп чер коюлган. Тыва Арат Республиканың Чинге-Каът алдын уургайын холга ал, техника болгаш ажылчын күш-биле хандырып эгелээн. Дараазында чайын кончулук «он-дугуйлар» узун-узун демир коорзалар сөөртүп эккеп, Чинге-Каът каттышкан Сарыг-Каът деп хемниң кончулук агымындан сугнуң уун аарга одуруу доора аксып, узуну үш километр хире хире коорзалар болгаш манза, коош-алар дузазы-биле өскерттип, суг күжүн ажыллаш, черниң хөрзүн, довураан, хире даштарын безин чууй шааптар гидравликтиг мониторларны тургузупкан. Гидравликтиг мониторлар улуг-бичелиг болур. Улуглары-биле инек-даштарны коорзалар бир-бир талазындан сай-дажын ааргай тура шааптарга, ол инек-даштарны даш дажыкчылары мөге, аныяк таратайга деп ийи дугуйлук ааргай эргезинге чүдүргеш, өске черге чыйып ааргай. Бичии мониторлар сай даштарын коорзалар коопшаланчак, чоорту бичил баткан үттерлиг каът-каът демир коорзалар чоогунче бөле шаап бээр, сай дашты суг агымы элгээштерге ааргай. Он азы чеди хонгаш ол элгээштерден алдынны уштур. Ону «съемка» деп. Съемка хүнү онзагай, байырлал учулиг болур. Съемканы беш, чеди составтыг тускай комиссия кылыр. Комиссияга ийи ажылчын, бир проком төлээзи, ийи шагдаа, бир чагырга төлээзи, бир Айыыл чок черниң (КГБ) төлээзи кирер. Съемка үезинде ужулган анын тускай савалааш, деңзилээш, комиссия кежигүннери ат, таңма салгаш, кытээр.

Оржак Чакшагарның улуг оглу Шожут-оолдун чугаазы-биле арга, Чинге-Каът алдын уургай артели алыр, алды чыл хире үеде эвээш ажылчын-алыг, кайда алдынның хой чыдар чери алыр деп чер-черлерге шурфтар казып, шинчилелин кылып чоруп турган. Ол черде Тывага алдын артельдери хой, хире турган дээр чүве. Республиканың Төп архивинде Чинге-Каът алдын уургайының дугайында маалымдар эвээш. Чүгле сөөлгү 1950-жылдарда аңаа ажылдап турган ажылчыннарның шалың ведомостары, ай-ышкыннар база ажылчыннарның даңгалары бар болду. Ында солун чүүлдер дээр, 1948-49 чылдарда Хараал уургайына — 185 киж, Чинге-Каът — 120 киж, Коптуга — 119 киж, Уургайлыг участогунга — 12 киж, Ус-Тогунга 8 киж ажылдап турган. Ону аарга, Чинге-Каът уургайы ийиги чери уурган-дыр. Чинге-Каът уургайы 1953-жыл майдан октябрьга чедир 15 киж арам алдынны тыпкан дээни архивте. Ведомостардан көөрге, ажылчыннар 800 рубль ап турган.

Эң-не эгезинде Чинге-Каът алдын ка-птурар артель турда, ажылчын күш-дуунда тывалар турган. Аңаа Бай-Тайга Комбу Салчак (Кара Комбу), Севек Чак, Шуйдан Шагдыр Хертек, Чүс-Аван-оол, Чанзал Донгак, Чымбай-Кара-Сал, Сарыг-Оолак, Седен-Эрги-Барлыктан Оолак Ооржак, даш Хомушку, Баа-Хоо Хомушку,

Бай-Тайга кожуунунуң чурумалы.

Откан-оол МОНГУШУҢ тырттырган чуруу.

Дегдегей Хомушку, Саая Марбы, Сой-Сүрүн, Кызыл-Дагдан Шыырап Иргит, Даваа Иргит, Сарыг Хертек болгаш оон-даа өскелер ажылдап турганнар. Олар Бай-Тайганың баштайгы ажылчын аңгы-зының төлээлери болганнар. Оларның чамдыктары Хараал, Копту алдын уургайларына ажылдап каапкан арга-дуржулгалыг дажылар боорга, Тыва Чазак оларны кыйгыртып эккелген бооп турар. Алдын уургайы чоорту хөгжүп-сайзырап, езулук интернационалчы коллектив апарган. Профэвилел комитетинге безин орус Ручкин, белорус Михальский, татар Майнур, тыва Ооржак, хакас Чангол — беш аңгы аймак омактыглар ажылчын-нарның социал байдалын экижидер дээш бир демниг, найыралдыг ажылдап турган.

Эрткен вектин 30 чылдарның төн-чүзүндө алдын артели турган Чинге-Каъттың ады-сураа алгып алдаржаан. Ону Саян артындан безин улус сураглап кээп, чадаг кылаштажып, Хемчик, Барлык унун дургаар ажылчыннар сөктүп-ле турган. Ындыг чорук Ада-чурттуң Улуг дайыны төнгөн 1945-47 чылдарга чедир уламчылаан.

ЧИНГЕ-КАЪТТЫҢ АЖЫ-ТӨЛҮ БИС

Мен ынчан 6-7 харлыг турган боор мен. Бодап көөрге, ол 1945-46 чылдар үези хире. Күскээр чайын аалдарывыс Алды Ак-Хем аксынга турган. Узун куу-куу тоннарлыг (шериг шинельдер боор) 5-6 хире киж аалы-выска кылаштажып келгеш, имнеп, сүт, хойтпак дилеп ижил, даштын чадып каан ааржыны адыштап чип турганын сактыр мен. Олар «Чинчи-Кат, Чинчи-Кат» дээр-ге, ачам Чинге-Каът алдын уургайының дугайында чугаа чоруп турарын билгеш, аьдын эзертеп, келген улусче көргеш, чаш уруун ооргазында шоодайда бажын көзүлдүр чүктөп алган херээжен киж-же имнеп: «Сен маңаа олурар» — дээш, эзер кырынче айтып турган. Кырган-авам оларны аажок кээргеп, өреме, быштак, соктаан далган уруп берип турганын ут-паан мен. Ачам чаш уруглук херээжен кижини аатка олурткаш, канчаар тутту-нарын айтып-айтып, аьтты чедип алгаш чорупкан. Чоруурда олар «Спасибо, спа-сибо» дээр, Тенек-Кадай кырган-ава: «Саспыйба, саспыйба дээр чүзүл» — деп каттыргылап турду. Ачам ындыг улусту Чинге-Каътка бо-ла чедирер турган. Ол

аразында 15 километр чер. Сөөлүндө олар-биле өң-тала апарган чоруур киж. Олар дээр, Филиппов, Ручкин, Симкин, Зорин, Казанцев, Скобеев дээш-ле, баар. Эң чоок таныжы Ручкинни ол Урушкин деп тыважыдып адаар. Мен сөөлүндө Чинге-Каът школазынга өөренип тургаш, Ручкин Толя-биле аравыста «суг акпас» өңүктөр чораан бис. Чинге-Каът шко-лазы чүс хире өөреникчилиг чеди чыл школазы турган чүве. Ынчан ол школага 200 ажыг өөреникчи өөренип турган бис.

Үжен ажыг чылдар эрткенде, 1985 чылда орус өңнүмге Балгазын столо-ваязынга таваржы берген мен. Оочурга турарымга, менче кончуг узун-шырак орус эр кайгал-ла турарын эске-рип каан мен. Оон ол: «Ким сен бе?» — деп бо-ла. Бажым согаңдадып, «Вы не Ручка?» дээримге, мени ол куспактааш, бөөлдей берди. Толя Хову-Аксында чурттап-ажылдап чоруур даг инженери эртемниг болду. Чинге-Каът уургайына бичии чылдарывыс дугайында хөөрежи-п шаг болдус. Толяның ачазы Александр Игнатьевич 60 чылдар сөөлзүредир бур-ганнаанын билип алдым.

Хөй национал чоннуң ажы-төлү бис-тер Чинге-Каътка найыралдыг ойнап, хөглөп өскөн бис. Чайын колдуунда аарга кезиир, хөөрүк сывыртаар, балык хол-даар, каттаар, күзүн тооруктаар, шко-лага өөренип тургаш, лапту, бут бөмбүү ойнаар, конькилээр, кежээлерде клубка кинолаар, концерттээр турган бис. Чинге-Каътка башкывыс татар омактыг Майнур (Мария Васильевна Дробышевская), ынчан ол кончуг аныяк, чараш уруг бистиң-биле каяа-даа экскурсиялап, ойнап-хөглөп чоруур чүве. Ынчангаш аңаа ынаавыс хөлчөк. Өөнүң эр ээзи Дробышевский кончуг узун-шырак киж, бажыңының эргининиң кырынга гар-мошкаларга, бистер ону долганыпкан, сонуургаанывыстан тын безин тынмас бис. Ол концерттерге ырылар үдеп, бо-ду гармошкалавышаан, танцылаар киж.

Мария Васильевна кежээлерде клуб-ка аныяк башкыларны чыып, янзы-бүрү оюннар ойнадып, концерттер белеткээр-ринге кончуг ынак. Ол кандыг-даа киж-биле чугалажыр, ниити дылды тып алыр, көдээ аалдарга баргаш, шайлап, хойтпак ижер, быштак чиир, тыва кадайлар-биле хөөрежир, найыралдыг. Чинге-Каът уур-гайы дүжүп каарга, ол Тээлиниң ортумак школазынга орус дыл башкылап, дирек-

торлап, узун назылап, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы аттыг чурттап чорду.

Бистер улуг класс апаргаш, Тээлиге өөренип чедип кээревиске, бисти «орустаарлар» дээр апарган. Олар дээр-ге чинге-каътчылар орустаар Сергей, орустаар Куусал-оол, орустаар Авыр, орустаар Толя база бо одуругларның автору мен-дир мен ийин. Олар башкы институтун дооскаш, школаларга орус дыл, математика, физика башкыла-ры болуп, чоннуң ажы-төлүн өөредип, ажылдап чорааннар. Орустаар Сергей (Сергей Сарыгович), орустаар Куусал-оол (Куусал-оол Севекович), орустаар Толя (Анатолий Комбуевич) кожууннуң улус өөредилгезиниң болгаш совет, пар-тия органнарының көскү ажылдакчылары болуп чорааннар. Куусал-оол Севекович — «Россия Федерациязының өөредилгези-ниң хүндүлүг ажылдакчызы» деп хөрек демдээниң эдилекчизи.

Ынчангы эге класс өөреникчилери бистер ам сезен хар чоокшулап келген, өскөн суурувустуң дугайын сактып чугаа-лажып, ол үелер дедир эглип келген бол-за дижи, муңгараар-даа бис.

...АПТАРАЗЫН ОКАПКАНЫ ОЛ БЕ?

Чинге-Каът уургайы 1957 чылда хаг-дынган. Аңаа турган кижилер чүк-быдарадыр тараан. Оларның чамдыызы Хову-Аксы, Ак-Довурак, Час-Адырже ажылдап чоруй баргылаан. Аңаа тур-ган суур тонаттынып, тоймаглаттыган. Чайыннанган сайылгаанныг, чайтылаан ыр-шоорлук Чинге-Каът суур ам чок. Ооң кыдыы ааргаларда элик-хүлбүстүң огуруу, койгуннарның хамнаары, күзүн эткин үезинде сыыннарның сырналган үнү дыңналыр апарган.

2000 чылдарның эгезинде «алдын казыкчылары бис» деп Саян артындан тоянчылар кээп, үш, дөрт чыл хиреде Ак-Довурактың даг-дүгү комбинаттың директору турган Парамзин деп алык-сак-чиксек кижиниң дузазы-биле ком-бинаттың күчүлүг техниказын ажылгап, Чинге-Каъттың черин чиндип, арга-ыаш, кат-тооруун кам-хайыра чок ууй-чаза ба-стыргаш, «алдынын алгаш, аптаразын ок-тапкаш», арлы бергеннер. Ол үш-үдүрүм ужу-бажы чок аажылалдан Чинге-Каът хемниң суу безин кадып калган. Бо-ла бүгү дугайында хараадалды ам аравыста чок чогаалчы Чалбыш-оглу Сарыг-оол солуннарга бижип-даа турган чүве. Аңаа харыы бээр-даа киж чок, төтөглекчи тоянчыларны томаартыр чер-даа тывыл-баан ийин.

Солунга парлаттыган материалды хы-наары-биле бойдус камгалаалының тала-зы-биле кожууннуң чагырга чериниң дар-газы чеде бээр, ону «хүндүлөп шайлат-каш», аңчы ыт оглу бергеш, чорудупкан.

Ол-ла хевээр өскөн черим Чинге-Каът ээнзиреп, ону ээлээр, ооң бойдус байлаан камгалаар кижилер чок болганы хому-данчыг болгаш харааданчыг.

Ынчалза-даа чонувустуң аразындан Чинге-Каътты ээлеп шыдаптар, Бай-Тайганың база бир байлаа алдынны казып эгелээр үе келир, ол байлакты чурттуң сайзыралына, ооң бурунгаар депшилгезинге ажылгап шыдаптар эртем-ниг, бурунгаар көрүштүг аныяктар чоннуң мурнундан депшип үнүп кээр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы.

Тываны эки билирлер

Россия Федерациязының Федералдыг Чөвүлелинге эрткен
Тываның хуннеринге хамаарыштыр үзел-бодал

В.И.Матвиенкоңуң 2001 чылдың сентябрьда Тожу ко-
жуунуң Серлигге чорааш, иви малды мунуп турган үези.

Тыва Республиканың хун-
нери Россия Федерациязы-
ның Федерация Чөвүлелинге
үш хун уламчылаан. Тываның
Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун
Тываның социал-экономик-
тиг хөгжүлдениң дугайын-
да саналдарын Федерация
Чөвүлели бүрүнү-биле дет-
кип, тодаргай хемчеглерни
ажылдап кылган.

Федералдыг Хуралдың үс-
түкү палатазының пленарлыг
хуралына ооң даргазы Ва-
лентина Ивановна Матвиенко
түнел сөс чугаалап тургаш,
Тываның сайзыралының нарын
айтырыгларын, ооң удуртукчу-
лары улуг күженишчин-биле
шиитпирлеп турарының чугу-
лазын өөренип көргөш, Фе-
дерация Чөвүлели Тывага ду-
залавайн барып шыдавас деп
медеглээн. Ол дээрге, респуб-
ликаның мурнунда тургустунуп
келген айтырыгларны дүрген
шиитпирлээринин чугулазын
Федерация Чөвүлелиниң сена-
торларының ханы анализтеп
көргенин херечилеп турар.

Россия Федерациязының
Федералдыг Хуралының дар-
газы В.И.Матвиенко Тываның
эрге-чагыргаларының кылып
чорудуп турар ажылын бедии-
биле үнелээн. Тываның Чазаа-
ның удуртулганың хой чыл
дургузунда туржуп турары «Кы-
зыл — Курагино» демир-орук
тудуунуң төлөвилелин Федера-
ция Чөвүлели бүрүнү-биле дет-
кип турарын хуралга айткан.
Ол төлөвилелдин дугайында чу-
гаалап тура, Валентина Ивано-
вна Матвиенко ол улуг хемчээл-
диг төлөвилелди күүседир дээш
сегирип алган инвестор Руслан
Байсаров ол дээш харысалга-
ның улуун база медеп билип
турар дээрзинге идегелин иле-

реткен.

— 2018 чылга чедир Тыва-
ның социал-экономиктиг хөг-
жүлдениң комплекстиг про-
грамманы болгаш инвестиция
сайзыралының планын ажыл-
дап кылып турарын эки билир
мен. Ол бүгүнү кылып тургаш,
республиканың мурнунда сал-
дыңган ийи чугула айтырыын
шиитпирлээр херек. Бирээ-
зи — транспорт айтырыы, ону
чугаалажып турдуус. Ийиги-
зи — Тываның девискээринде
энергияның чедишпес чоруу.
Амгы үеде ол айтырыгларны
шиитпирлээри-биле эргежок чу-
гула хемчеглерни федералдыг
деңнелде ап турар. Бодунуң
республиказы дээш Тываның
Баштыңының сагыш аарып ту-
рары билдингир-дир, Феде-
рация Чөвүлели аңаа дузала-
вайн барып шыдавас — деп,
В.И.Матвиенко түнелинде чу-
гаалаан.

Валентина Ивановна Мат-
виенко — Тываның дугайында
кончуг эки билир удуртукчулар-
ның бирээзи. Ол Россия Фе-
дерациязының Чазааның Дар-
газының оралакчызы тургаш,
2001 чылдың сентябрьда Тыва-
га кээп чораан.

Иви мал — чүгле тожуларның
эвес, а бүгү тыва чонунуң чор-
гааралы. Ындыг малдыг черлер
бистиң чуртувуста туржук, бүгү
бөмбүрзекте ховарын билир
бис. Ынчангаш Россия Федера-
циязының Чазааның оралакчы
даргазы турган В.И.Матвиенко
ажыл-албанының аайы-биле
Тывага сургакчылап чорааш,
каас-чараш бойдус чурумалдыг
Каа-Хем, Тожу кожууннарда
чедип, ол черлерниң чонунуң
амыдырал-чуртталгазы, ажыл-
ижи-биле танышкан.

В.И.Матвиенко Серлигге иви

фермазының, ында чурттап ту-
рар төрөл бөлүктүң ивижиле-
ринин амыдырал-чуртталгазы,
ажыл-ижи-биле таныжып, со-
нуургап көргөн. Ол ынчан иви
малды чүгле караа-биле көргөн
эвес, а харын чарыны мунуп
алгаш, ол черниң кадыр-берт
тайга-сынынга чортуп турган.
Валентина Ивановнаның Тыва-
га сургакчылаашкынының
түнелинде Россия Федерация-
зының Чазаа Тожу тываларын,
Тере-Хөлдүн чонун Соңгу чүк-
түн эвээш санныг улустарының
санынга киригеш, тускай про-
грамманы ажылдап кылгаш,
чогуур акша-төгерики үндүргө-
нин эки билир бис.

Россия Федерациязының
Федерация Чөвүлели үш хо-
нук үргүлчүлээн Тываның хун-
неринин бирги, ийиги хунне-
ринде Федерация Чөвүлелиниң
комитеттеринге бистиң респуб-
ликаның социал-экономиктиг
байдалын бүгү талазы-биле чу-
гаалашканнар.

Аңаа Федерация Чөвүлели-
ниң аңгы-аңгы комитеттеринин
сенаторлары, РФ-тиң Чазааның
харысалгалыг ажылдакчыла-
ры киришкенин интернеттен,
солун-сеткүүлдерден сонуургап
көрдүм. Эң ылаңгыяда Тыва-
га инвестиция төлөвилелдерин
боттандыраарының айтырыын
чугаалажып тургаш, Белгород
облазындан сенатор Николай
Иванович Рыжковтун бисти дет-
кээн чугаазын сеткил ханып,
номчудум. Ол мынча дээн:

— Россия Федерациязында
80 ажыг регион бар-даа болза,
Тыва Республикага бистиң он-
загай хамаарылгавыс негетти-
нип турар. Аңаа 35 чыл бурун-
гаар чораан мен. Тываның чону
бот-тускайлаң, онзагай улус,
ынчангаш оларга чүгле экини
күзээр мен. Төрээн республика-

зының болгаш ында чурттап ту-
рар чонунуң сонургалын кам-
галап турар Тываның Чазааның
кылып чорудуп турар ажылын
кончуг шын деп бодаар-дыр
мен — деп, ол чугаалаан болду.

Сенаторнуң Тывага хамаа-
рыштыр ол чугаазын номчуп
оргаш, 1991 чылдың май 28-те
үнгөн «Шын» солунга ССРЭ-
ниң Министрлер Чөвүлелиниң
Даргазы турган Николай Иван-
ович Рыжковтан интервью ап
тургаш, оон мындыг айтырыгны
салганымны сактып келдим.

— Николай Иванович, мен
силерниң-биле ам ийи дугаар
ужуражып, айтырыг салыр ар-
галыг болдум. Силерниң-би-
ле бирги ужуражылгам 1979
чылдың февраль 23-те бистиң
республиканың найысылалы
Кызылга болган. Ынчан силер
соңгукчуларыңар-биле ужура-
жып турган болгай силер. Ын-
чангаш бистиң республикага
хамаарыштыр бодадыңар, кү-
зээшкениңер кандыг ирги?

— Ийе. Тыва АССР-ниң со-
циал-экономиктиг байдалын,
кандыг айтырыгларын чугула-
лап шиитпирлесе экил дээр-
зин кичээнгейим төвүнге тудуп
келген мен. Силерниң респуб-
ликаның удуртукчулары-биле
Москвага үргүлчү ужуражып,
кандыг-бир бергедежи берген
айтырыгларны шиитпирлээрин-
ге деткимчени, дузаны чедирип
келген мен. Кылыр, шиитпир-
лээр ужурулг айтырыглар ам-
даа кончуг хөйүн билир мен.
Ынчангаш ажыл-ишчи, кызы-
маккай, хүндүлээчел Тываның
чонунга эки күзээшкениңерлиг
мээң байырымны солун дам-
чыштыр чедирерин дилеп каайн.

Бо интервьюну алганымдан
бээр 23 чыл, а Н.И.Рыжковтун
Тывага келгенинден бээр 35
чыл эрткен. Үе ол хире эрте
берген-даа болза, ол Тываны
утпаанын, ам-даа аңаа бар шаа-
биле дузалажыр деп турарын
номчааш, өөрүп олурдум.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чу-
руктары.

Н.И.Рыжковтун 1979 чылдың февральдың 23-те Кызыл-
га келгеш, республиканың удуртукчулары-биле «Азия төвү-
нү» чанынга чурукка тырттырганы.

Пенсияларны хемчээли өзе

— Апрель а
эгелеп социал пенси
өзер деп турар. Ө
чартык өскүс, инва
тер бөлүүнүн аайы-
Тывага пенсияның
чээли кайы хире б
ирги? Солуннарда
чуурга хууларын а
каар, а шынында к
бүрүзүнүн аңгы болу
Мира КУУ

Кызыл хоорай.

РФ-тиң Пенсия фо
зунуң Тывада салбыры
пенсия тыпсыр, эде
наар килдистиң кол
перт-специализи Анай
ТЮЛЮШ:

— Социал
сиялар бол
күрүне хан
рылганының
сиялары апр

1-ден 17,1 хуу өзер.

Бистиң республикада
хүнде социал пенсия ал
чылары — 19,7 муң ки

Социал пенсияның х
чээли пенсия алыкчы

ның категориязындан
мааржыр база чурт

турар черинин аайы-б
район коэффициенти

биле каттай санаар. Апр
1-ден социал пенсия

категория аайы-биле өс
хемчээли 1,4 район х

зу-биле мындыг бол
инвалид-уругларның

хар четпээн) база чаж
дан 1-ги бөлүктүн инва

териниң — 14527,60 руб
бүдүн өскүс уру

ларның, 1-ги бөлүктүн и
валидтериниң база чаж

дан 2-ги бөлүктүн инва
териниң — 12106,51 рубл

чартык өскүс уругла
ның, 2-ги бөлүктүн и

валидтериниң, назыла
кырааны дээш пенси

алыкчыларының (5 чы
камгаладылга стажы чо

болза) база Соңгу чүктү
саны эвээш чоннарыны

назылап кыраан пенси
алыкчыларының — 6053,2

рубль;
3-кү бөлүктүн инвали

териниң — 5145,28 рубль.
Бо чылын пенсионер

ге амыдыраарының кудук
деңнели бистиң республ

када 6354 рубль кылдыр
тодараткан. Пенсия фонду

«Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН акционерлериниң чыл хуралын хурал хевирлиг (шупту чыгып алгаш) эрттирериниң дугайында дыңнадып тур.

Дараазында хүн айтырыгларын кириген:

1. «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның 2013 ажыл-агый чылының түңнелдериниң тала-зы-биле чингине директорунуң отчету;
 2. «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның 2013 чылда чыл отчетун, чылдың бухгалтер от-четун, ооң иштинде орулгаларының болгаш карыл-галарының дугайында отчеттарны бадылаары;
 3. «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның 2013 сан-хөө чылының түңнелдериниң талазы-биле орулгаларны болгаш карылгаларны хуваары;
 4. «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның ревизия комиссиязының отчету;
 5. «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның акционерлеринге дивидендлер төлээри;
 6. «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның аудиторун бадылаары;
 7. «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның чингине директорун соңгууру;
 8. «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның директорлар чөвүлелин соңгууру;
 9. «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның ревизия комиссиязын соңгууру.
- «Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның акционерлериниң чылдың ниити хуралын эрттирер күнү: **2014 чылдың апрель 25.**

Хуралдың эгелээр шагы: **15 шак 00 минута.**

Бүрткөп эгелээр үези: **14.00 шак 00 минута.**

Хуралды эрттирер чери: Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 17.

Долдурган бадылаашкын бюллетеньнерин чору-дар почта адреси: 667010, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 17. Тел. (39422) 5-46-80 (факс).

Акционерлер—хуу кижилер паспорттарын ботта-

рынга ал алыр. Акционерлерниң төлээлери паспорт-тарын аңгыда, РФ-тиң хоойлужудулгазында доктаадып тургускан чурум езугаар долдурган бүзү-редилге бижиктиг болур. Ниитилелдин бүртүктетин-мэн акционерни (төлээзи) бадылаашкынга киржир эрге чок болур.

Ниити хуралга киржир эргелиг кижилерниң даң-зызын 2014 чылдың март 10-да тургускан.

Четчир санныг кижилерниң киришкенин тодара-дырынга болгаш бадылаашкыннарның түңнелин үндүреринге **2014 чылдың апрель 24-ке чедир** кирген бюллетеньнерни барымдаалаар.

«Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның чылдың ниити хуралын эрттиреринге белеткеп турар үеде кирген дыңнадыглар-биле (материалдар-биле) акционерлерниң чыл хуралына киржир эргелиг кижилер таныжар. Олар **2014 чылдың апрель 4-тен эгелээш ажыл хүннеринде 9.00 шактан 17.00 шакка чедир, а ол ышкаш чыл хуралы чоруп турда Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 17 деп адреске таныжып ал болур.**

Тайылбыр: «Акционерлиг ниитилелдер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 60 чүүлүнүң 3 пункту-зунга дүүштүр акционерлерниң ниити хуралын эрт-тирп турда, хуралга киришпейн бадылаар аргадан аңгыда, акционерлерниң ниити хуралына киржир эргелиг кижилер (оларның төлээлери) ол хуралга киржир ийикпе, долдурган бюллетеньнерин ниити-лелче чорудуп болур. Бо таварылгада четчир санныг кижилерниң киришкенин тодарадырынга болгаш бадылаашкыннарның түңнелин үндүреринге хурал эгелээринге чедир ийи хонук артык турда келген бюллетеньнерни барымдаалаар.

«Тыва харылзаштырылга компаниязы» ААН-ның директорлар чөвүлели.

МЕБЕЛЬНЫЙ СТОК ЦЕНТР

чаа эт-септи **1000** рубльге садып турар:

столдар, прихожаялар, стеллажтар, ТВ тумбалар база өске-даа илдер бар.

Тел. 8-903-077-74-74.

Черногорск хоорайның Советская кудумчузу, 0155.

Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы Инна Павловна Принцевага авазы, тыва чечен чогаалды эки билир болгаш ону нептередип чораан башкы, критик, хөй санныг эртем ажылдарының, рецензияларның автору, чогаал ажылдакчызы, Тываның күрүне университетиниң филология факультетиниң литература кафедрасының эргелекчизи

Галина Ивановна ПРИНЦЕВАНЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илере-дип тур.

Ооң амыдыралдан чарылганы — Тываның бүгү чечен чогаал ниитилелдеринге улуг чидириг. Галина Ивановнаның бүгү амыдыралы литературага болгаш кижилерге бараан болурунун чырыткылыг демдээ болуп келген.

«Шын» солун редакциязының коллективи Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының килдис начальниги, журналист Инна Павловна Принцевага ооң авазы, редакцияның барык бүгү ажылдакчыларының башкызы, ТКУ-нун кафедра эргелекчизи

Галина Ивановна ПРИНЦЕВАНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илерегилеп тур. Башкыыстың чырыткылыг омур-хевири бистиң чүректеривис-ке кезээде артар.

«Шын» солун редакция-ыңа 30 ажыг чыл дургузунда орректорлаан хоочун ажыл-акчы, күш-ажылдың хоочу-у, Россия Федерациязының Парлалганың тергинни» деп эрек демдээниң эдилекчизи Иргитовна Демироолга оң өөнүң ээзи, күш-ажылдың хоочуну, тылдың ишчизи

Николай Владимирович ДЕМИРООЛДУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды «Шын» со-лун редакциязының коллек-тивилергейлеп тур.

Берге үеде Силерниң-биле ды бис, Аңый Иргитовна!

Күрүнениң унитар-лыг бүдүрүлгези «Тывамолоко»

(«Тывамолоко» КУБ, ОГРН 1021700508631, ИНН 1701032228, КПП 170101001, турар чери: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 36, директор Монгуш Амир Эрес-оолович, тел. 8(39422)56471), дыңнадыры болза, 2013 чыл-дың июнь 19-та Тыва Респу-бликаның Чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының яамызы (2013 чылдың июнь 19-та 1737 дугаарлыг шиит-пири-биле) «Тывамолоко» ажык акционерлиг ниитилелди эде тургузарының аргазы-биле чаартырының дугайында шиитпири хүлээп алган. «Ты-вамолоко» ААН-ның турар чери: 667000, Тыва Респу-блика, Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 36. Чингине ди-ректору Монгуш Амир Эрес-оолович, тел. 8(39422)56471. Санажыр кижилер дыңна-дыгны сөөлгү парлаанының соонда 30 хонуктан эрттир-бейн негелдесин дараазында адресче кириер: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 36, тел. 8(39422)56471.

Чөөн-Хемчик кожуунуң чагыргазына мурнуку чылдарда ажылдап турган Анатолий Начын-оолович Тюлюшке ооң ачазы **На-чын-оол Тюлюшевич ЧАЛДЫГ-ООЛ** чырык черден 2014 чылдың март 26-да чарлып чорутканы-биле ханы кажыыдалды илере-дип тур.

Начын-оол Тюлюшевич Чалдыг-оол 1937 чылдың октябрь 10-да Улуг-Хемниң Хайыраканга төрүттүнген. Төрзөн черинге шко-ланы дооскаш, Новосибирскиниң совет кооперация институтун дооскан соонда, ол Чыраа-Бажы совхозка үр чылдарның дургу-зунда улуг гидротехниктеп ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштаныл-гаже үнген. Өөнүң ишти Бадымаа Самбуевна-биле олар дөрт оолду өстүрүп кижизиткеннер. Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйның алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, аныяк-тарның дагдыныкчызы Начын-оол Тюлюшевичниң чырыткылыг омур-хевири кезээ шагда чүректеривиске мөңгедер артар.

Чөөн-Хемчик кожуунуң чагыргазы, Төлээлекчилер хуралы.

ТЫВАНЫҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ТЕХНИКУМУ

дараазында билиглерни чедип алырының курстарына өөрениринче чалап тур:

1. Бизнес планнаашкыны — өөренир хуусаазы 2 неделя.
2. 1С программага бухгалтер учедун кылыры, бухгалтерия (эде өөредилге) — 2 неделя.
3. 1С учедун кылбышаан, биче бүдүрүлгениң бухгалтерия «Бухгалтерия» — 1 ай.
4. «В,С» категорияның чолаачызы—2,5 ай.
5. Газ-биле кезикчи—1,5 ай.
6. Шалың болгаш кадрлар —2 неделя.
7. Интернет четкизинге ажылдың үндөзүннери —2 неделя.
8. ЭСМ оператору —2 неделя.
9. Садыг бүдүрүлгезиниң менеджери—2 неделя.
10. Ветеринария санитары —1 ай.
11. Автомобиль септээр слесарь—1,5 ай.
12. Көдээ ажыл-агый машиналарын болгаш дериг-херек-селдерин септээр слесарь —1,5 ай.
13. Секретарь, херек эмгелекчизи —2 неделя.
14. Сайгарлыкчы фермер —1 ай.
15. Электро-каңнакчы (өөредир болгаш эде белеткээр)—1,5 ай.

Курстар, бөлүктөрүн четчелзэн соонда, ажылдап эгелээр. Айтырыг салыр телефоннар: 8-(394-22)-2-74-26; 8-923-382-88-84, 8-923-263-17-31.

СТРОИТЕЛЬНЫЙ АЛЪЯНС ASIA-SIBERIA ЧЫЛЫҢЫ ҮНДҮРБЕЗИНИҢ АРГАЛАРЫ

Пластик соңгалар салдырып алыр дээш «Азия Сибирь» компаниязы-биле таныжып алдым. Ынаар дол-гаптарымга, хемчээкчи кижилерге кээп, шуптузун хемчээп алган, дүгу-рушкан хүнүрүсте ийи мастер келген. Ажылды эки кылганнар, шынары тергешин! Аңаа өөрзөн бис! Дыка хөй кижиге «Азия Сибирь» компанияны сүмелзэн мен, ам-даа чаңгысклассчыларымга, төрөлдө-римге, таныырым бүгү кижилерге сүмелеп чоруур мен.

Уран Ондировна Дарыма - «Азия Сибирь» компанияның ачы-дусалып алган хаммагы.

2-24-51

8 908 325 07 60

ДЕП ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГАПКАШ, БИЛИП АЛЫҢАР

• СОҢГАЛАР, БАЛКОННАР • ЭЖИКТЕР
• УЛЕТПҮР АЛЫНИИЗМИ • ФАСАДТАР
• ГАЗБЕТОН

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 6
www.asia-siberia.ru

Төлөвирлиг үндөзүңе парлаан.

Тыва Республиканың Баштыңы болгаш республиканың Чазаа Тываның күрүне университетиниң литература кафедрасының эргелекчизи, филология эртемнериниң кандидады, доцент, РФ-тиң дээди профессионал өөредилгениң хүндүлүг ажылдакчызы, Рос-сияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү

Галина Ивановна ПРИНЦЕВАНЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын төрөл болгаш чоок кижилеринге илерегилеп тур.

Бо кайгамчык кижиниң, улус өөредилгезиниң болгаш чырыдышкынының ажылдакчызының амыдыралдан чарлып чо-рутканы ооң коллегаларының, республиканың интеллигенциязы-ның, ооң мерген өөредиин болгаш кайгамчык чагыг-сүмезин хү-лээп ал чораан дыка хөй төлээлериниң чүректеринге аары-биле дегген.

Барык чартык чүс чылдың дургузунда Галина Ивановна бодунуң сагыш-сеткилин, чырыткылыг салым-чаянын болгаш ханы профес-сионал билиин келир үениң башкыларын болгаш эртемденнерин ки-жизидеринге бараалгадыр буянныг херекке берип келген, оларны улуг орус дылга болгаш литературага ынак болурунга чаңчыкты-рып чораан. Чечен чогаал очулгазын Тывага сайзырадырынга Гали-на Ивановнаның салышкыны улуг. Ооң ачызында дыка хөй тыва чогаал-биле орус номчукчу танышкан. Культурлуг деңнели аажок бедик ол башкы Тывада улустарның бот-боттарын эки билчириниң, угаан-бодалдың эртинелерин бот-боттарының аразында солчурунун херээңге бодунуң амыдыралын бараалгадып келген.

Галина Ивановнаның дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

2014 чылдың апрель 1-де Россия Федерациязының дээди про-фессинал өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы

Галина Ивановна ПРИНЦЕВА

хенертен мөчээ. Ооң-биле чарлышкынының езулалы 2014 чыл-дың апрель 4-те 10.00 шакта Тываның күрүне университетиниң фи-лология факультетиниң оран-савазынга болур.

ЧҮТКҮЛ-СОРУУ КЫЗЫГААР ЧОК

Март 29-та ТР-нің Херэзженнер чөвүлели, Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелин ТР-де салбыры, Кызыл хоорайның инвалидтер ниитилели Орус культура төвүнө «21-ги чүс чылдың херэзжени» деп мөөрей эрттирген. Аңаа республиканың кожуннарының, сумуларының база Кызыл, Чадаана хоорайлардан кадыкшыл байдалы кызыгаарлаттыган херэзженнер киришкен.

ТР-нің Херэзженнер чөвүлелин даргазы Раиса Күжүгет Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылынга мөөрейни тураскаатканын демдегеп, кожун чергелиг мөөрейлерни бедик деңгелге эрттирген херэзженнер чөвүлелдеринин дарга-

Сценаже Виктория Күжүгет оолдары-биле хомустуң үделгези-биле театржыткан көргүзүп, Чечекмаа Ондарның оглу-биле вальс күүседи бээр, чоргааранчыын, чаражын. Полина Донгактың «Надежда» деп ырызын залда көрүкчүлөр, жори кежигүннери деңге ырлажып турган. Вера Васильеваның аргып-даараан тоннарын, кежээки платьелерин чараш кыстар сценага бараалгадып көргүзгө, адыш часкаашкыны соксаал чок болду. Уйну Күнзек орус национал хевин кеткеш, ырызын ырлай бээр, бир янзы. Киржикчилер юбилейлиг байырлалга аваларына тураскааткан шүлүктөрү, ырыларны күүсеткени онзагай.

Дөрткү чадазы — кежээки платьелиг сценаже үнүшкүн. Киржикчилерниң кежээки хеви каас-чараш, бот-тускайлаң. Кижигүрүзү шыырак белеткелдиг, ынчалза-даа мөөрей дээн соонда тиелекчилерни ыялап-ла илередир апаар.

Түннелинде кожуннарның херэзженнер чөвүлелдеринин ортузунга чарлаан социал төлөвилелдер мөөрейинин тиелекчилеринге сертификаттарны тывыскан: Тес-Хем кожунга 15 муң рубльди, Кызыл хоорайга 10 муң рубльди, Бай-Тайга кожунга 5 муң рубльди.

Номинациялар аайы-биле шылгарааннар:

Зоя Даржай (Өвүр) — «Энерел сеткил»; Чеченмаа Монгуш (Сүт-Хөл) — «Бергелерни алып шыдаан»; Полина Донгак (Чадаана) — «Энерели болгаш эргим, чаражы»; Виктория Күжүгет (Бай-Тайга) — «Херэзженнер болгаш өг-бүлө»; Уран Кондратай (Барыын-Хемчик) — «Мерген угаан болгаш арга-дуржулга»; Азияна Дамбаа (Чеди-Хөл) — «Ус-шевер»; Сайлык Донгак (Мөңгүн-Тайга) — «Чаагай сеткил болгаш социал угланышкын»; Ирина Дажинмай (Эрзин) — «Эң тускайлаң киржикчи»; Уйну Күнзек (Тес-Хем) — «Чогумчалыг күзелдер болгаш оон түннелдери».

«Көрүкчүнүн сонуггалы» деп шаңналды Галина Балган (Улуг-Хем) чаалап алган. Мөөрейниң кол шаңналдары: 3-кү чаданың дипломун Валентина Ондарга (Кызыл), 2-ги чаданың дипломун Чечекмаа Донгакка (Кызыл кожун) болгаш 1-ги чаданың дипломун Вера Васильевага (Кызыл хоорай) тывыскан.

Дээди шаңналды Кызыл хоорайның төлээзи Чечекмаа Ондар (Кызыл) ап, мөөрейниң тиелекчизи болган.

Мөөрей соонда тиелекчиден каш сөстү ал четтигиптим:

— Ийи дакпыр юбилейлиг чылда бо мөөрейге тиелекчи болганымга бүзүрөвейн тур мен. Кызыл хоорайга херэзженнер аразына мөөрейге 2-ги черни чаалап алгаш, киржип келгеним бо. Киржикчилер шупту бот-тускайлаң, ус-шевер, салым-чаянныг. Үш хонук дургузунда олар-биле чоок таныжып, мастер-класстарга, психолог тренингке киржип, репетициялап, солун үени эрттирдим. Паралимпий оюннарның деви ирги бе, «21-ги чүс чылдың херэзжени» мөөрейни кадыкшыл байдалы кызыгаарлаттыган херэзженнер ортузунга эрттиргенинге аажок өөрүп тур мен. Орус культура төвүнүн пандузу чок турган, ону кылып каарга, бистерге аажок эптиг, ол база улуг чедишкин-дир. Кызыл хоорай-

Мөөрейниң киржикчилери Раиса Күжүгет-биле.

ның арга-шинээ кызыгаарлаттыган кижилери сүмөлешкеш, «Аргыжарының таарымчалыг байдалы» деп социал төлөвилелди кириген бис. Бо төлөвилелди ТР-нің Херэзженнер чөвүлели деткип, ТР-нің Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызынга чедирип таныштырар болган. Эрткен чылын аар өртектиг төлөвилелдерни чогуур ужурулг яамы, албан черлеринге чедирип, ону боттандыраарын чедип алган. Хоорай иштинге харылзажыры-биле пандустуг чаңгыс автобус кылып каар болза, арга-шинээ кызыгаарлаттыган кижилерниң чуртталгазы, бичи-даа бол, чингей бээр ийик. Мени деткип келген дөргүл-төрелимге, өг-бүлөмге, эш-өөрүмге четтиргенимни сеткилимниң ханызындан илередип тур мен.

ТР-нің Дээди Хуралының депутаттары

АВТОРДАН: бо чылын мөөрейни 4 дугаар эрттирген. Ырак-узак кожунна кадыкшыл байдалы кызыгаарлаттыган херэзженнер идепкейлиг киржип, ботның быжыг тура-соруун көргүзүп турарына мөгөөр апаар. Чазык-чаагай арына киржикчилерниң хүлүмзүрү көрүкчүлөрнүн чүрзэн чылдып, сеткил-хөңүн көдү Оларның сценага алдынып билири кайгамчык. Залда олурар аарыкчылар плакатта янзы-бүрү шарларлыг, динмителген адыш часкаашкыны-биле төлээлерин деткип рын магададым. Куран суурнуң арбан даргазы Алдын-кыс Комбу чаңгыс чер-чүр мөөрейге кириштирип, улуг деткимчени көргүскен. ТР-нің ХЧ-нің эрттирп мөөрейи арга-шинээ кызыгаарлаттыган кижилерге аажок ажыктыг дээрзи билди Юбилейлиг чылда мындыг хевирлиг хемчеглер уламчылаар-ла болзунам.

Шончалай ХОВА

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чурук

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ ЭМЧИЗИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда). Ажылдаар шактары: 9.00-18.00. Улуг-хүнде — дыштаныр хүн. **Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29.**

Эмнээшкын таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек. Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы тывыскан.

Төлөврлиг үндзинге парлаан. *****

Ие (өг-бүлениң) капиталы-ның акша-хөреңгизин бажың тударына,

бажың (чурттаар дача) садып алыр ажылгаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-4

Төлөврлиг үндзинге парлаан

12.09.2012 чылда Тыва Республиканың аңнаашкын болгаш балыктааш талазы-биле күрүне комитетинин Арний Николаевич АГБААНГА тывыскан 17 №004186 аңныыр билединиң читек барымдаалааш, ону күш чок деп санаа

2008 чылда Хандагайты ортүшколазын дооскан дугайында АНХаак Михайловна ИРГИТТИҢ ады тывыскан 17 АА 0009159 дугаарлыг тестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 7974. Чагыр 39. Номерни парлаагаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттыган материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылар дүннадылар дээш авторлар боттары харыылар.